

Οι μετασχηματισμοί της δημοκρατικής υπηκοότητας*

*Fabbrini Sergio***

Εισαγωγή: η πολιτική σε μια δημοκρατία που αλλάζει

Είναι δύσκολο να αρνηθούμε πως στις δυτικές δημοκρατίες καταγράφονται, τουλάχιστον εδώ και δύο δεκαετίες, σημαντικές διαδικασίες πολιτικής αλλαγής. Μια «σιωπηλή επανάσταση» (Inglehart 1983) έχει προοδευτικά τροποποιήσει τη δομή των αξιών και τους κυρίαρχους τρόπους πολιτικής συμπεριφοράς των πολιτών, δομή και τρόποι οι οποίοι είχαν επικυρωθεί στην διάρκεια μιας πολύπλοκης ιστορικής διαδικασίας, που οδήγησε στην πλήρη ωρίμανση αυτών των δημοκρατιών. Φυσικά επρόκειτο (και πρόκειται) για μια εσωτερική «επανάσταση» των δημοκρατικών καθεστώτων, που δεν έθιξε τον λόγο ύπαρξής τους. Διαθέτουμε, τώρα πια, μια σημαντική ποσότητα εμπειρικών δεδομένων που μαρτυρούν τις αλλαγές που μεσολάβησαν στη δομή των αξιών, όπως επίσης είναι πολυάριθμες οι ενδείξεις που σκιαγραφούν τις διαφοροποιήσεις των πολιτικών συμπεριφορών των πολιτών και σ' αυτές ακριβώς θα αναφερθούμε εδώ.

* Με τον όρο «δημοκρατική υπηκοότητα» μεταφράζουμε το ιταλικό «cittadinanza democratica». Πατέρας του όρου «υπηκοότητα» είναι ο T.H. Marschall και εισάγεται για πρώτη φορά στο βιβλίο του «Class, Citizenship and Social Development», 1949. (σ.τ.μ.)

** Ο Sergio Fabbrini είναι καθηγητής της Κοινωνιολογίας των Θεσμών, στη Σχολή Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Trento. Το παρών άρθρο έχει αποσταλεί από το συγγραφέα για δημοσίευση στο «Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών».

Η κοινή γνώμη αποτελεί το σημείο εκκίνησης μιας ανάλυσης που σκοπεύει να κατανοήσει τα χαρακτηριστικά αυτής της αλλαγής. Ως θεσμικός χώρος που οργανώνει την «σκοπιά» των πολιτών γύρω από τα δημόσια πράγματα, η κοινή γνώμη λειτουργεί ανάμεσα στ' άλλα και ως θερμόμετρο του πολιτικού συστήματος. Η κοινή γνώμη, πράγματι, είναι η έκφραση του συνόλου των αξιών που αιτιολογούν τις πολιτικές συμπεριφορές των πολιτών, που προσανατολίζουν τις εκλογικές τους επιλογές και που, γενικότερα, δικαιολογούν μια συγκεκριμένη πολιτική τάξη πραγμάτων. Υφίσταται, λοιπόν, ένας ακατάλυτος δεσμός μεταξύ κοινής γνώμης και δημοκρατίας, στο βαθμό που η τελευταία εμπεριέχει υποχρεωτικά τη συναίνεση των πολιτών και η κοινή γνώμη είναι ο χώρος όπου αυτή η συναίνεση σταδιακά σχηματίζεται. Όπως μας θυμίζει ο Easton (1975), η συναίνεση μπορεί να ενεργοποιηθεί διαφορετικούς τρόπους πολιτικής υποστήριξης, δηλαδή μπορεί να απευθυνθεί προνομιακά προς μια περιοχή, έναντι μιας άλλης, του πολιτικού συστήματος (το οποίο, όπως γνωρίζουμε, αυτός ο συγγραφέας κατανοεί ως αποτελούμενο από τρία διαφορετικά επίπεδα: της «πολιτικής κοινότητας», του «καθεστώτος» και της «πολιτικής κυριαρχίας»). Ακόμη, η υποστήριξη μπορεί να έχει διάχυτα ή συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Μπορεί δηλαδή, στην πρώτη περίπτωση, να υλοποιείται σ' ένα «νοητικό επίπεδο», ευνοϊκό στη γενική λειτουργία του πολιτικού συστήματος ή στη δεύτερη περίπτωση, σε μια συμπεριφορά επιλεκτικής πολιτικής προσχώρησης σε ιδιαίτερες κυβερνητικές πολιτικές. Οι μετασχηματισμοί στους οποίους αναφερόμαστε μετέβαλαν τους τρόπους πολιτικής υποστήριξης, μειώνοντας τα διάχυτα χαρακτηριστικά (που αφορούν την «πολιτική κοινότητα» και το «καθεστώς») και αυξάνοντας τα εξειδικευμένα (που αναπόφευκτα κατευθύνονται προς τη συγκεκριμένη λειτουργία της «πολιτικής κυριαρχίας»).

Προφανώς, οι αλλαγές που μεσολαβούν στους τρόπους υποστήριξης και κατά συνέπεια οι μετασχηματισμοί που καταγράφονται στις γνώμες των πολιτών, διαθέτουν ένα καθιερωμένο κανάλι για να εκφραστούν: το κανάλι των εκλογών. Η κοινή γνώμη, μας υπενθυμίζει ο Sartori (1987α: 184), «... είναι ακριβώς η γνώμη που ο πολίτης εκδηλώνει υπό την ιδιότητα (*sub specie*) του εκλογέα (...). Χωρίς ελεύθερες εκλογές η γνώμη παραμένει αφοπλισμένη και η συναίνεσή της εικάζεται». Παρ' όλα αυτά, αν και αναγνωρίζουμε τον αναπόφευκτο δεσμό ανάμεσα στην κοινή γνώμη και την εκλογική συμπεριφορά, είναι ευκαιρία να θυμηθούμε ότι αυτός ο δεσμός δεν είναι και τόσο απρόσβλητος. Πράγματι η φύση της θεσμικής οργάνωσης αυτού του δεσμού (δηλαδή τα

χαρακτηριστικά τόσο του εκλογικού συστήματος όσο και του κομματικού συστήματος) περιορίζει αποφασιστικά την εκλογική αποτύπωση της πιθανής αλλαγής της γνώμης των πολιτών. Με άλλους όρους, αυτή η αλλαγή μπορεί να μην διαθέτει τις «εκλογικές» ευκαιρίες για να εκφραστεί (ή τουλάχιστον για να εκφραστεί επαρκώς), εξ αιτίας της κομματικής ανεπάρκειας των εναλλακτικών πολιτικών που προσφέρονται στους εκλογείς. Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι εκλογείς είναι όντως οι καθοριστικά δρώντες του πολιτικού στίβου, αλλά οι δυνατότητες επιλογής που διαθέτουν είναι θεσμικά εξαρτημένες από τις υπάρχουσες εναλλακτικές επιλογές, στον προσδιορισμό των οποίων, οι ίδιοι, δεν συνεισφέρουν ουσιαστικά.

Είναι, λοιπόν, αναγκαίο να κάνουμε αυτή τη διάκριση ανάμεσα στην κοινή γνώμη και την εκλογική συμπεριφορά, ακριβώς γιατί οι μετασχηματισμοί της υπηκοότητας μπορούν να επιλέξουν διαφορετικούς τρόπους (από την επιλογή της ψήφου) για να εκφραστούν. Κι αυτό θα κάνουμε εδώ, προσπαθώντας να διερευνήσουμε αυτούς τους μετασχηματισμούς όσον αφορά στις δομές των αξιών και στις γενικότερα εννοούμενες πολιτικές συμπεριφορές των πολιτών. Έτσι, η αναλυτική μας προσέγγιση θα προσπαθήσει να ορίσει τις κατηγορίες, τις διαδρομές και τους ορίζοντες μιας αναζήτησης γύρω από τα χαρακτηριστικά της υπηκοότητας στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα.

Κοινή γνώμη και δημοκρατική υπηκοότητα

Θα ξεκινήσουμε από τον Sartori και το μοντέλο του για την κοινή γνώμη. Σε αντίθεση τόσο με μια κλασική παράδοση (που ξεκινάει από τον Locke, τον Tocqueville και τον Mill) που υπερτόνιζε την κυριαρχία του δημοκρατικού πολίτη, όσο και με μια πιο σύγχρονη παράδοση εμπειρικών προσεγγίσεων (Key 1966) που υπογραμμίζουν την *σε τελευταία ανάλυση* ορθολογικότητα της συμπεριφοράς του, ο Sartori επεξεργάζεται με την συνήθη αυστηρότητα που τον διακρίνει ένα ρεαλιστικότερο μοντέλο κοινής γνώμης. Η κοινή γνώμη, σύμφωνα με το συγγραφέα, συνίσταται γενικά από πολίτες αδιάφορους, υποπληροφορημένους, με στρεβλές αντιλήψεις, που αγνοούν τις περισσότερες φορές τα προβλήματα που σχετίζονται με τον δημόσιο βίο. Με βάση δημοσιευμένα στοιχεία του 1962 και 1963 (και με δεδομένα εμπειρικών

ερευνών –ας προσέξουμε εδώ– που εμφανίζονται κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '50), ο Sartori υποστηρίζει ότι ο ενήλικας πληθυσμός που μπορεί να χαρακτηριστεί πληροφορημένος δεν ξεπερνά το 10-20% του συνόλου: εκτίμηση, ανάμεσα στ' άλλα, όχι και τόσο διαφορετική από εκείνη που διατυπώνει ο Key, με την έννοια του «ενδιαφερόμενου κοινού»¹, η ύπαρξη του οποίου εθεωρείτο, όχι μόνο από τον Key, ως απαραίτητη συνθήκη για την εύρυθμη λειτουργία ενός δημοκρατικού καθεστώτος.

Τώρα, ενώ στον Key καταβάλλεται προσπάθεια να κατανοηθεί αναλυτικά το *παράδοξο* μιας δημοκρατίας, όπου συμβιώνουν ένα *περιορισμένο* ενδιαφερόμενο κοινό και μια διάχυτη ορθολογική υπηκοότητα, στον Sartori αυτό το παράδοξο έχει επιλυθεί υπέρ ενός καθαρά ελιτίστικου μοντέλου που τονίζει την κεντρικότητα των διευθυντικών μειοψηφιών («*élites e contro-élites*») στην επεξεργασία των πεποιθήσεων και που είναι αναγκαίες για τον προσανατολισμό και την στήριξη των ορθολογικών κυβερνήσεων των δημοκρατιών. Από αυτό συνεπάγεται ότι τα μαζικά ακροατήρια βρίσκονται σε αδυναμία να επεξεργαστούν αρθρωμένα συστήματα πεποιθήσεων. Καταλήγουν έτσι να εκλαμβάνονται ως «... μεταβλητά εξαρτώμενα των πιστών στις ελίτ ακροατηρίων» (Sartori 1978b: 118), ή καλύτερα αυτά τα τελευταία αποδεικνύονται «... σε μεγάλο βαθμό ικανά να χειραγωγούν τα ακροατήρια-μάζα» (ibidem: 118). Με άλλα λόγια «... τα συστήματα των πεποιθήσεων των μαζών ενδέχεται να είναι αυτά καθ' αυτά εκτενώς άμορφα και αδιαφοροποίητα» (ibidem: 119), έτσι ώστε η πρόκριση («ιδεολογική» ή «πραγματοστική») που μπορεί να αποδοθεί «... στις πεποιθήσεις της μάζας να είναι σε μεγάλη έκταση προσδιορισμένη από το σύστημα των πεποιθήσεων των ελίτ στο οποίο το κοινό-μάζα είναι εκτεθειμένο» (ibidem: 119). Μ' αυτόν τον τρόπο ούτε και η προσφυγή, από τη μεριά του Sartori, στο μοντέλο «καταρράκτη» του Deutsch που προβλέπει τον σχηματισμό της κοινής γνώμης από πάνω προς τα κάτω (σχηματισμό που παρ' όλα αυτά, εμπεριέχει συνεχείς αναδράσεις από τα κάτω προς τα πάνω) πετυχαίνει να αμβλύνει την αυστηρά ελιτιστική θεμελίωση της προσέγγισης του στην ανάλυση της κοινής γνώμης.

Τώρα, αυτό που στον Sartori παρουσιάζεται ως απόλυτο χαρακτηριστικό της δημοκρατικής πολιτικής διαδικασίας (δηλαδή η αυτονομία των ελίτ και η εξάρτηση των μαζών, η αυτο-προσδιοριζόμενη φύση των πεποιθήσεων των πρώτων και η εταιρο-προσδιοριζόμενη φύση των πεποιθήσεων των δεύτερων) στον Key, αντίθετα, εμφανίζεται ως ένα χαρακτηριστικό που περιορίζεται

από την θεσμική δομή αυτής της διαδικασίας. Ας πάρουμε σαν παράδειγμα την εκλογική διαδικασία: είναι αλήθεια, παραδέχεται ο Key (1966: 7) πως αρκετοί μεμονωμένοι εκλογείς συμπεριφέρονται «παράξενα». Ωστόσο «... το εκλογικό σώμα στο σύνολό του συμπεριφέρεται ορθολογικά και υπεύθυνα, όπως ακριβώς θα περιμέναμε, με *δεδομένες* τις εναλλακτικές λύσεις που του παρουσιάζονται και με *δεδομένο* το χαρακτήρα της πληροφόρησης που μπορεί να διαθέτει». Αν μη τι άλλο, ακριβώς επειδή το εκλογικό σώμα μπορεί να κρίνει αναδρομικά την συμπεριφορά των ελίτ (μια επινόηση του Key για την «αναδρομική ψήφο», μεγάλης διανοητικής εμπέλειας, που θα επεξεργαστεί αργότερα ο Fiorina σ' όλη του την επιστημονική πληρότητα), και έτσι να αξιολογεί αυτόνομα τον «βαθμό ασυμφωνίας» που καταγράφεται ανάμεσα στις υποσχέσεις και τα έργα (αν και δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως εδώ ο Key αναφέρεται σ' ένα δικομματικό σύστημα σταθεροποιημένης εναλλαγής).

Τώρα, η ελιτιστική προσέγγιση της κοινής γνώμης έχει ένα λειτουργικό αποτέλεσμα μεγάλης σημασίας, στο οποίο πρέπει να σταθούμε και να στοχασθούμε: μια εταιρο-κατευθυνόμενη κοινή γνώμη, εξαρτημένη και παραπληροφορημένη δεν θεωρείται εμπόδιο για τη δημοκρατία αλλά, αντίθετα, συνθήκη της ίδιας της ύπαρξής της. Σύμφωνα με τις πιο πάνω προϋποθέσεις, ο Sartori επεξεργάζεται μια κρίσιμη διάκριση για τους σκοπούς της ανάλυσής του, ανάμεσα σε μια «αρνητική» κοινή γνώμη και σε μια «θετική» κοινή γνώμη. Η πρώτη, που συνοψίζει τη γενική κατάσταση της κοινής γνώμης στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, ουσιαστικοποιεί το μοντέλο μιας «κυβερνώμενης δημοκρατίας», ενώ η δεύτερη, που πιθανά αναδύεται σε συγκεκριμένες και περιορισμένες ιστορικές περιόδους ισχυρών κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων, συνθέτει το μοντέλο μιας «αυτο-κυβερνώμενης δημοκρατίας». Σίγουρα, δεν μπορεί να διαφύγει της προσοχής μας πως ο Sartori συντάσσει το κείμενό του για την κοινή γνώμη το 1979, δηλαδή προς το τέλος μιας δεκαετίας που είδε, στην Ιταλία κατά ιδιαίτερο τρόπο, την επιβεβαίωση μιας ισχυρής ανάγκης για πολιτική συμμετοχή των πολιτών (ειδικότερα ανάμεσα στους πιο νέους και στους πιο μορφωμένους), πράγμα που ευνόησε σημαντικά την δημοψηφισματική έκρηξη του δεύτερου μισού εκείνης της δεκαετίας. Είναι, λοιπόν, εναντίον αυτής της έκρηξης που ο Sartori γράφει, θεωρώντας την σχεδόν προάγγελο της εισαγωγής ενός νέου «μοντέλου δημοκρατίας».

Δεν ενδιαφέρει εδώ η υπεράσπιση της δημοψηφισματικής λογικής εκείνης της περιόδου. Ούτε ενδιαφέρει η υποστήριξη του

θεσμού του δημοψηφίσματος (που, μάλιστα, θα έπρεπε να επεκταθεί) στο βαθμό που είναι αναγκαίο όργανο τόσο ολοκλήρωσης όσο και συμπλήρωσης του μοναδικού (και γενικότερα αποδεκτού) μοντέλου δυνατής δημοκρατίας, δηλαδή της αντιπροσωπευτικής. Περισσότερο ενδιαφέρει να αξιολογήσουμε τις αναλυτικές προϋποθέσεις που ο Sartori, και μαζί μ' αυτόν κι άλλοι συγγραφείς της ελιτιστικής σχολής, χρησιμοποιεί και συνεχίζουν να χρησιμοποιούν, για να επιχειρηματολογήσει υπέρ της «κυβερνώμενης δημοκρατίας». Πρόκειται για ένα αναλυτικό υπόβαθρο που ουσιαστικοποιείται σε μια θέαση *υποχρεωτικά* και *ευκαιριακά* αρνητική της δημοκρατικής υπηκοότητας. Η «αρνητική» κοινή γνώμη είναι, πράγματι, μια ισχυρή γνώμη στο να λέει όχι, στο να θέλει και να εκφράζει την προτίμησή της «χωρίς ενημέρωση». Είναι τελικά μια κοινή γνώμη που *αντιστέκεται* στους κυβερνώντες, που τους επιτηρεί ώστε «να μην κυβερνούν άσχημα». Έτσι οι ατομικές γνώμες εμφανίζονται ως ελάχιστα επηρεασμένες από τη ροή των πληροφοριών, μιας και είναι πρωταρχικά προσδεμένες σε ομάδες αναφοράς, ή καλύτερα συγκροτούνται πριν συναντηθούν μ' αυτές τις ροές.

Εξ άλλου για τον Sartori και για τους ελιτιστές μελετητές, η δημοκρατία έχει ανάγκη μονάχα μιας αυτόνομης κοινής γνώμης, και όχι μιας οπωσδήποτε ενημερωμένης. Η εκλογική διαδικασία δεν νομιμοποιείται στην βάση της ορθολογικότητας της ψήφου που αυτή επιτρέπει να πραγματοποιηθεί, αλλά στη βάση της λειτουργικότητάς της με αποκλειστικό στόχο τον διακανονισμό του ανταγωνισμού στο εσωτερικό της ελίτ. Για την πλειοψηφία των δυτικών χωρών (σε μικρότερο βαθμό στα δικομματικά συστήματα και σε μεγαλύτερο βαθμό στα πολυκομματικά συστήματα όπου αντιστοιχούν στα μεν πρώτα πραγματιστικές στα δε δεύτερα ιδεολογικές πεποιθήσεις) ο εκλογέας ψηφίζει εκκινώντας από την τοποθέτησή του στον άξονα δεξιά-κέντρο-αριστερά. Επομένως ο εκλογέας ψηφίζει ένα κόμμα στη βάση της εικόνας που αυτό προβάλλει και έτσι στη θέση που τοποθετείται στον υπό εξέταση άξονα. Κατά πόσο η τοποθέτηση αυτή μπορεί να θεωρηθεί «ορθολογική» ή όχι δεν έχει καμμία σημασία. Οι εκλογές, εξ άλλου, δεν είναι αυτές που αποφασίζουν σε σχέση με τα προβλήματα, αλλά αυτές που αποφασίζουν ποιος πρέπει να πάρει τις αποφάσεις εν προκειμένω. Σημασία λοιπόν έχει πως η γνώμη των πολιτών, στο βαθμό που εκφράζεται εκλογικά, είναι σε θέση να δομηθεί ως (πιθανό) όριο της (παρεκκλίνουσας) συμπεριφοράς των ελίτ. Εν τέλει, η ορθολογικότητα βρίσκεται στον εκλογικό μηχανισμό, όχι στους εκλογείς.

Ας επανέλθουμε στον Key. Αν και η ανάλυσή του περιστρέφεται γύρω από ένα δι-κομματικό σύστημα με μεγάλη απλότητα επιλογής, ο αμερικανός πολιτειολόγος καταδειχνει πως οι εκλογείς, στην πραγματικότητα, ψηφίζουν επίσης στη βάση συγκεκριμένων πολιτικών (δηλαδή στη βάση προταθέντων λύσεων ή έργων που πραγματοποιήθηκαν για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα της δημόσιας πολιτικής) και όχι πρωταρχικά (και πάντα) στην βάση μιας κομματικής γεωγραφίας. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του πενήντα, σ' ένα ευνοϊκό για τους ελιτιστές επιστημονικό κλίμα, ο Key, όχι χωρίς πολεμική, θυμίζει πως ο (αμερικανός) εκλογέας σε πολλές περιπτώσεις ξεκινούσε από προσωπικές επιλογές πολιτικών λύσεων πάνω σ' ένα πρόβλημα. Έψαχνε λοιπόν να πληροφορηθεί για τις επιλογές των κομμάτων πάνω στο ίδιο πρόβλημα, και τελικά ψήφιζε για το κόμμα ή τον υποψήφιο που ήταν πιο κοντά στις αρχικές του επιλογές. Σίγουρα, προσθέτει ο Key (1961: 461-462), «αυτή η ερμηνεία έρχεται σε αντίθεση με τις εύκολες γενικεύσεις που υποστηρίζουν ότι ο εκλογέας είναι ένας «μπούφος» στο έλεος των επιτηδίων. Βέβαια, ορισμένοι εκλογείς συμπεριλαμβάνονται σ' αυτή την κατηγορία, αλλά τα κίνητρα που οδηγούν αρκετά άτομα στην επιλογή ψήφου εμπειρεύουν και μια συνιστώσα πολιτικών λύσεων πάνω σ' ένα συγκεκριμένο πρόβλημα».

Έτσι λοιπόν, οι εκλογείς, και όχι μόνο μια μερίδα «ενδιαφερόμενου κοινού», είναι σε θέση να επεξεργάζονται γνώμες, όχι μόνο γενικά αυτόνομες, αλλά ειδικότερα ανάλογες των προβλημάτων που περισσότερο τους ενδιαφέρουν (ή τους εμπλέκουν, ή τους συγκινούν) και σ' αυτή τη βάση επεξεργάζονται την επιλογή της ψήφου τους. Δεν είναι αναγκαίο, λοιπόν, να αντιπαραθέσουμε στην «αρνητική» κοινή γνώμη, την κατασκευή μιας «θετικής» κοινής γνώμης, δηλαδή της γνώμης ενός κοινού πλήρως ενημερωμένου γύρω από όλα τα ζητήματα και γι' αυτό ικανού, στην οπτική του Sartori, να υποκαταστήσει τις κυβερνώσες ελίτ. Μ' άλλα λόγια, το μοντέλο μιας «αυτοκυβερνώμενης δημοκρατίας», όπου η κοινή γνώμη συγκροτείται ως αποφασίζων δήμος, από την οποία πηγάζει ένα εκλογικό σώμα προικισμένο, τόσο με πληροφόρηση για το σύνολο των πολιτικών προβλημάτων, όσο και για τα καταλληλότερα μέσα που απαιτούνται για την επίλυσή τους είναι εντελώς απίθανο (ακόμη και σαν αντικείμενο πολεμικής). Τέλος, αντί να θεωρητικοποιείται μια και μοναδική «θετική» κοινή γνώμη, ίσως θα ήταν πιο χρήσιμο να υπολογίζουμε σε περισσότερες «θετικές» κοινές γνώμες, που συγκροτούνται γύρω από ειδικά προβλήματα και που σ' αυτή την περίμετρο, είναι ικα-

νές να «προτείνουν-καθοδηγούν» τη δράση των κυβερνήσεων (και όχι μόνο ν' αντιδρούν σε πιθανά σφάλματά τους).

Και αυτή όμως είναι μια ελάχιστα πειστική πλευρά της ελιτιστικής προσέγγισης, αφού αναδεικνύει, ως στόχο της πολεμικής της, ένα απίθανο μοντέλο δημοκρατικού πολίτη και ένα άλλο εξίσου απίθανο μοντέλο συμμετοχικής δημοκρατίας, αποφεύγοντας έτσι να αναμετρηθεί με πιο αρθρωμένα μοντέλα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η αρετή του Key έγκειται στην υπόδειξη μιας αναλυτικής διαδρομής ικανής να ξεπερνά τέτοιες απλουστεύσεις, ακριβώς γιατί συγκροτείται γύρω από έννοιες (όπως «ενδιαφερόμενα ακροατήρια», «θεσμικοί περιορισμοί» και «ανδρομική ψήφος») που δείχνουν να είναι σε θέση να υποστηρίξουν αναλυτικά τα παράδοξα της δημοκρατίας. Έτσι, η αναγνώριση της οριζόντιας και όχι μόνο κάθετης εσωτερικής διάρθρωσης της κοινής γνώμης, καθιστά δύσκολη την υποστήριξη της θέσης περί μιας και μοναδικής ρωγμής στο εσωτερικό της, ανάμεσα στις ελίτ και τις μάζες. Αλλά, ακόμη περισσότερο, καθίσταται άλλο τόσο δύσκολη και η υποστήριξη, εξ ορισμού, της αντίληψης ότι μόνο οι ελίτ είναι ικανές να επεξεργάζονται πραγματιστικές ή «στεραιές πεποιθήσεις» (να καλλιεργούν δηλαδή τόσο ισχυρές συναισθηματικές καταστάσεις όσο και ανοικτά γνωστικά επίπεδα), ενώ στις μάζες δεν απομένει, στην καλύτερη των περιπτώσεων, άλλο από την υποταγή σε ιδεολογικές ή «σταθερές πεποιθήσεις» (συναρτημένες, δηλαδή, από έντονα συναισθήματα αλλά και από ανελαστικές διανοητικές συμπεριφορές). Το πρόβλημα δηλαδή της «μορφής των πεποιθήσεων» δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί γενικευτικά, αλλά να επαληθευτεί υπό το φως των προβλημάτων, με τα οποία οι πεποιθήσεις παραβάλλονται.

Μετασχηματισμός των αξιών και πολιτικές συμπεριφορές

Αλλά ας προχωρήσουμε περισσότερο. Αν το ελιτιστικό μοντέλο κοινής γνώμης εμφανίζει αδυναμίες σε αναλυτικό επίπεδο, λόγω του περιοριστικού χαρακτήρα του, άλλο τόσο ανεπαρκές εμφανίζεται όταν η αναλυτική του δομή συγκριθεί με τους μετασχηματισμούς της κοινής γνώμης που εμφανίζονται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πρόκειται για μετασχηματισμούς που σηματοδοτήθηκαν από δύο βασικές διαδικασίες, στις οποίες αξίζει να σταθούμε. Η πρώτη αφορά στην γνωστική (εκπαιδευτική) κινητο-

ποίηση του πληθυσμού που δεν είχε προηγούμενο (σε έκταση και ποιότητα) και η δεύτερη στην κινητοποίηση των δημόσιων πόρων, κι αυτή πρωτόγνωρη, που αποσκοπούσε στην εγγύηση της ασφάλειας των πολιτών. Η επέκταση των ευκαιριών στη μόρφωση και η ανύψωση του ποσοστού συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία, μαζί με την ανάπτυξη των συστημάτων ενημέρωσης των μαζών, συνεισέφεραν αναπόφευκτα στη διάδοση (ιδιαίτερα ανάμεσα στους πιο νέους) πρωτόφαντων συμπεριφορών και πιο εκλεπτυσμένων ευαισθησιών σε σχέση με τα προβλήματα της πολιτικής ζωής. Έτσι μια σταθερά επεκτεινόμενη κρατική παρέμβαση και μια διάχυτη δημόσια ευθύνη (δεν υπάρχει αξιοσημείωτη πλευρά κοινωνικών σχέσεων που να μην επηρεάζεται από την κρατική δράση, ούτε κοινωνικό πρόβλημα κάποιας σημασίας που αυτή η δράση να μην θέτει προς επίλυση), κατέληξαν να προκαλούν μεγαλύτερη προσοχή πάνω σε πολιτικά προβλήματα, ακριβώς γιατί «η πολιτική μετράει», δηλαδή άπτεται άμεσα της ζωής αρκετών πολιτών.

Τώρα, είναι σ' αυτό το δομικό περιβάλλον (τόσο διαφορετικό, ως το σημειώσουμε, από εκείνο που είχε διαμορφωθεί το πρώτο μισό του αιώνα και σε σχέση με το οποίο είχε οικοδομηθεί η σουμπετεριανού τύπου προσέγγιση των ελιτιστών που συζητήθηκε προηγουμένως) που θα πρέπει να εντάξουμε τη συζήτηση, προκειμένου να προσδιορίσουμε τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων δημοκρατικών ακροατηρίων. Μια υπηκοότητα που, σε σχέση με το παρελθόν, εμφανίζεται περισσότερο γνωστικά κινητοποιημένη και περισσότερο κρατικά εξαρτημένη, δεν μπορούσε να μην καταγράψει στο εσωτερικό της καινούργιους αξιακούς προσανατολισμούς, ούτε να μην επιδιώξει νέους τρόπους πολιτικής συμπεριφοράς. Γύρω απ' τις αξίες πολλά έχουν γραφεί. Γνωρίζουμε ότι αποτελούν την ουσία της δημοκρατικής πολιτικής, όπως επίσης και το βασικό κριτήριο νομιμοποίησης των πολιτικών αιτημάτων. Η πολιτική σύγκρουση είναι πάντοτε, σε τελευταία ανάλυση, το αποτέλεσμα της διαπάλης ανάμεσα σε εναλλακτικά συστήματα αξιών και το εσωτερικό δίλλημα προκύπτει αναπόφευκτα στην δυνατότητα επιβολής (ή αναγνώρισης) ορισμένων αξιών αντί άλλων ως κυρίαρχων. Η πολιτική δεν νοείται πέρα από αξίες, δηλαδή πέρα από κριτήρια βάθους που έτσι ή αλλιώς προσανατολίζουν (ορθά ή εσφαλμένα) την εσωτερική της κίνηση.

Αυτό που προκύπτει από εκτεταμένες εμπειρικές έρευνες, τακτικά επαναλαμβανόμενες κατά την τελευταία εικοσαετία στις αναπτυγμένες δημοκρατίες (ειδικότερα της δυτικής Ευρώπης), είναι ακριβώς ο ποιοτικός μετασχηματισμός της δομής των αξιών

τους, δηλαδή η προοδευτική μετατόπιση από την κυριαρχία αξιών που συνταυτίζονται με την οικονομική ανάπτυξη και την υλική ευμάρεια, σε μια κυριαρχία αξιών που αφορούν την ποιότητα ζωής και την ατομική ελευθερία (Inglehart 1979). Φυσικά, πρόκειται περί μετατόπισης και όχι περί ριζικής ανατροπής βασικών ιεραρχιών. Μετατόπισης ικανοποιητικά αξιοσημείωτης για να σηματοδοτήσει μια ευρύτερη αλλαγή του «πολιτισμικού κλίματος» των αναπτυγμένων δημοκρατικών κοινωνιών. Η υποχρεωτική εκπαίδευση και η πληροφόρηση ευνόησαν την διάδοση μιας ατομικής ορθολογικότητας, ενώ το «αίσθημα ασφάλειας» που παρήγε η δημόσια παρέμβαση ευνόησε με τη σειρά του την παρακμή εκείνης της ορθολογικότητας που κατευθύνονταν στην εξεύρεση περισσότερων προσωπικών ικανοποιήσεων στη ζωή, την εργασία και την πολιτική (Inglehart 1978). Η διάκριση ανάμεσα σε «υλιστικές» και «μετα-υλιστικές αξίες», που ο Inglehart και οι συνεργάτες του ανέδειξαν στις εμπειρικές τους έρευνες, παραπέμπει επακριβώς στην συγκρότηση μιας πολιτικής ρωγμής στο εσωτερικό των δημόσιων ακροατηρίων (*opinion publique*), που δεν προσβλέπει σε υλικά ωφέλη, αλλά σε τρόπους ζωής και προσλήψεις ατομικών ρόλων στην κοινωνία.

Ο σχηματισμός αυτής της ρωγμής θα ήταν αδιανόητος χωρίς την εμπειρία του σύγχρονου κράτους-πρόνοιας που ακριβώς ευνόησε τις διαδικασίες κινητοποίησης που περιγράψαμε πιο πάνω (Fabbrini 1988). Μ' αυτήν την έννοια, η ρωγμή αυτή εξέλαβε μη συγκυριακά χαρακτηριστικά, που αναδείχτηκαν πολύ γρήγορα σε κεντρικά στοιχεία της πολιτικής διαπάλης. Έδωσε δηλαδή ζωή σε αντιπαράθεσις συμφερόντων, ομάδων και ατόμων που επικάλυψαν την παραδοσιακή αντιπαράθεση ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Έτσι, η ρωγμή ανάμεσα σε «υλιστικές» και «μετα-υλιστικές αξίες» ανέδειξε αντιθέσεις στην περιοχή της κουλτούρας που δεν μπορούσαν και δεν μπορούν να αναχθούν στα καθιερωμένα ιδεολογικά σχήματα των τάξεων. Φτάνει να σκεφτούμε το γυναικείο ζήτημα. Η γνωστική κινητοποίηση βοήθησε στην κατάρρευση (ή τουλάχιστον στην ελαχιστοποίηση) των διακρίσεων μεταξύ των δύο φύλων σ' ότι αφορά την κατανομή των πολιτικών ρόλων, συμβάλλοντας στην επανεισαγωγή στο πολιτικό κύκλωμα μιας περιοχής υπηκοότητας, για την οποία ελάχιστη σημασία είχε η παραδοσιακή πολιτική σύγκρουση. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική, λοιπόν, δεν μπόρεσε και δεν μπορεί να προέλθει, αποκλειστικά και μόνο μέσα από την επέκταση και αναπροσαρμογή των παραδοσιακών καναλιών πολιτικής συμμετοχής. Αυτή η είσοδος εσήμανε και σημαίνει την αναδιοργάνωση του πολιτικού

συστήματος πάνω σε νέους άξονες ρωγμών έτσι ώστε να είναι σε θέση να προβλέπει, ανάμεσα στ' άλλα και την ανέκδοτη αντιπαράθεση ανάμεσα στα δύο φύλλα, ούτως ώστε να επιτρέπει την πλήρη διάρθρωση (όπως επίσης και τη συγκυριακή διακυβέρνηση) συναφών προς αυτήν θεμάτων (Saraceno 1998).

Είναι συνεπώς απίθανη η πλήρης καταγραφή αυτής της ρωγμής στο επίπεδο του κομματικού ανταγωνισμού, με δεδομένη τη θεσμική ανθεκτικότητα των πολιτικών συστημάτων που δομήθηκαν γύρω από μια διαφορετική τάξη ρωγμών (Fabrizi 1989). Έτσι, αν και σημειώνονται σημαντικές αλλαγές, δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως οι δυσκολίες πολιτικής μετάφρασης των καταγραμμένων ατομικών διαθέσεων δεν πρέπει να αποδίδονται στο εύθραυστο αυτών των αλλαγών, αλλά ακριβώς στην αδυναμία θεσμοποίησής τους.

Ερχόμαστε τώρα στο χώρο των πολιτικών συμπεριφορών. Έχει καταστεί κοινός τόπος (όπως επίσης και «ισχυρό» σημείο των ελιτιστικών επιχειρημάτων) η διαπίστωση της παρακμής της πολιτικής συμμετοχής στο σύνολο των αναπτυγμένων δημοκρατιών (στις Ηνωμένες Πολιτείες ιδιαίτερα). Ταυτίζοντας την πολιτική συμμετοχή με τη συμμετοχή στις εκλογές ή με τη συμμετοχή στη ζωή των κομμάτων, αρκετοί παρατηρητές και μελετητές του φαινομένου (Di Palma 1970), υπέθεσαν πως η οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη καταλήγουν να ευνοούν την απάθεια και την αδιαφορία των πολιτών για την πολιτική (με εξαίρεση περιοδικές εκρήξεις ακτιβισμού). Έτσι, η αυξανόμενη ευμάρεια είναι εμφανές πως ευνοεί την ιδιωτική διέξοδο των προσωπικών ανησυχιών. Το ίδιο και η αύξουσα πληροφόρηση που συμβάλλει στον πλουραλισμό των ατομικών ενδιαφερόντων και που παραδοσιακά συγκεντρώνονταν στο πολιτικό ενδιαφέρον. Δεν πρέπει, λοιπόν, να μας εκπλήσσει η εκλογική αδιαφορία των πολιτών (εκεί όπου η ψήφος δεν είναι υποχρεωτική), ή η μη συμμετοχή τους σε κομματικές συνελεύσεις και εκδηλώσεις (εκεί όπου προσφέρονται πιο ενδιαφέρουσες απασχολήσεις).

Αυτό που διαφεύγει από αυτήν την επιχειρηματολογία δεν είναι μόνο ο θεσμικός δεσμός (για τον οποίο ήδη μιλήσαμε) ανάμεσα σε αξίες και πολιτικές συμπεριφορές, αλλά και η ειδική επίσης σχέση που θεσμοποιείται ανάμεσα στη *ratio* της γνωστικής κινητοποίησης και τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής. Αν η γνωστική κινητοποίηση παρακίνησε και παρακινεί τη διάδοση μιας ατομικής κουλτούρας της διαφορετικότητας («κάθε άτομο μπορεί να διαφέρει»), η παραδοσιακή συμμετοχή συνεχίζει να τονίζει τη μαζικοποίηση («οι αριθμοί κάνουν τη δια-

φορά»). Αν η γνωστική κινητοποίηση εξείρε και εξακολουθεί να εξάρει την κουλτούρα της ατομικής διαφορετικότητας (στο βαθμό που το κάθε άτομο μπορεί να διαθέτει σε προσωπική βάση αναγκαία πολιτισμικά εφόδια για να επιτύχει τους σκοπούς που θέτει), η παραδοσιακή συμμετοχή συνεχίζει να προϋποθέτει μια εξημερωμένη προσωπική επιρροή (παροχή ψήφου ανά τακτά χρονικά διαστήματα) υποταγμένη άνευ όρων στην επιρροή μεγάλων συναθροίσεων (από τις κοινωνικές τάξεις έως τις ομάδες συμφερόντων). Έτσι, οι νέες ρωγμές των αξιών δυσκολεύονται να εκδηλωθούν *πολιτικά*, τόσο γιατί το πολιτικό σύστημα δεν είναι σε θέση (ή δεν είναι προετοιμασμένο) να τις αντιπροσωπεύσει, όσο και γιατί η ορθολογικότητα που προσανατολίζει (και αιτιολογεί) την λειτουργία του, δεν είναι ανάλογη με την ορθολογικότητα που προσανατολίζει τις συμπεριφορές σε σημαντικούς τομείς της υπηκοότητας.

Κι ωστόσο ένα πράγμα είναι καθαρό: το να μιλάμε για την ορθολογικότητα ενός πολιτικού συστήματος δεν σημαίνει ότι αναφερόμαστε σε μια κατάσταση «καμμένης γης»² (Simon 1984: cap. III). Αντίθετα, σημαίνει ότι μιλάμε ακριβώς για το κριτήριο που οι ελιτιστές θεωρούν ότι πρέπει αναγκαστικά να δεσπόζει στους τρόπους ανάπτυξης των εσωτερικών σχέσεων ενός δημοκρατικού πολιτικού καθεστώτος (και, πιθανά, κάθε πολιτικού καθεστώτος). Δηλαδή, την πολιτική ενσωμάτωση των πολιτών (ή των μαζών στο κράτος), *υπό τον έλεγχο των ελίτ*. Τέλος, σύμφωνα με τον Dalton και τον Inglehart, αυτό σημαίνει ότι μιλάμε για μια «πολιτική συμμετοχή διευθυνόμενη από τις ελίτ», καθορισμένη στις μορφές και διατεταγμένη στους στόχους. Ίσως εδώ θα μπορούσαμε να διαφωνήσουμε με τους δύο συγγραφείς, όταν υποστηρίζουν ότι, διαμέσου της γνωστικής κινητοποίησης, «η ισορροπία ανάμεσα στις μάζες και τις ελίτ που είχε διακοπεί εκατονταετίες πριν, επανασυντίθεται» (Inglehart 1988: 410) ή όταν διατείνονται, ότι αυτή η κινητοποίηση έθεσε τις βάσεις για μια κρίση εμπιστοσύνης στις σύγχρονες δημοκρατίες, «... κρίση εμπιστοσύνης που δεν είναι πρωταρχικά κρίση του δημόσιου πνεύματος, αλλά κρίση της πολιτικής διαδικασίας» (Dalton 1988: 241). Όχι λιγότερο, παραμένοντας στον ορίζοντα των αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών και αναγνωρίζοντας πως δεν δείχνουν να βρίσκονται κοντά στην κατάρρευση, είναι δυνατό να υιοθετήσουμε την ανάλυση που υποδεικνύει την ανεπάρκεια των κυρίαρχων μορφών πολιτικής ενσωμάτωσης των πολιτών.

Στις υπό εξέταση κοινωνίες, ανάμεσα στους πολίτες υπάρχει ένα μεγάλο και δίχως προηγούμενο ποσοστό, πέρα από τις ελίτ,

προικισμένο με ουσιαστικές πολιτικές ικανότητες, που απέδειξε πως είναι σε θέση να παρακινεί πρωτοβουλίες και να εγκαθιδρύει επικοινωνιακά (και οργανωτικά) δίκτυα, έξω από τα παραδοσιακά κανάλια πολιτικής συμμετοχής. Έτσι εκείνοι που επιδεικνύουν μεγάλο πολιτικό (μη συμβατικό) ενδιαφέρον, φαίνεται ταυτόχρονα να αντανakλούν μια ελλιπή ταύτιση με την (παραδοσιακή) πολιτική (Inglehart και Klingeman 1976). Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, μια συνιστώσα αυτών των μη-ελίτ περνά από εμπειρίες επιταχυνόμενης πολιτικής κοινωνικοποίησης σε μη συμβατικούς χώρους (συμμετοχή στα μαζικά κινήματα της δεκαετίας του '60). Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, άλλες συνιστώσες γνώρισαν άμεσα την αναποτελεσματικότητα της παραδοσιακής πολιτικής συμμετοχής, από την οποία και απομακρύνθηκαν. Η ουσία όλων αυτών βρίσκεται στο ότι, όπως σαφέστατα εξήγησε ο Tarrow (1989) αναφορικά με την Ιταλία, δεν διασκορπίστηκαν οι πολιτικές ικανότητες (*skills*) που αποκτήθηκαν μέσα σ' αυτές τις διαφορετικές εμπειρίες. Αντίθετα, συναντήθηκαν με νέες πολιτικές ευαισθησίες, συμβάλλοντας στην στέρηση ενός ιστού πρωτοβουλιών και πολιτικής αλληλεγγύης που αιτιολογείται περισσότερο από την προσχώρηση σε ορισμένες και ουσιαστικές προβληματικές, παρά από την ταύτιση με κάποιο πολιτικό κόμμα.

Η πολιτική μιας δημοκρατικής υπηκοότητας

Σ' αυτό το σημείο, θα πρέπει να γίνονται εμφανή τα βασικά χαρακτηριστικά και το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετείται η ανάλυση για τις πολιτικές πεποιθήσεις. Πρόκειται για ένα πλαίσιο που σχετίζεται με μια μοναδική αντιθετικότητα: αυξάνεται ο αριθμός των πολιτών που ενδιαφέρονται για την πολιτική, ενώ μειώνεται ο αριθμός των πολιτών που ταυτίζονται με τα κόμματα. Σ' αυτή τη διπλή και αντιφατική λειτουργία πρέπει να αναζητηθούν οι λόγοι της αλλαγής των μοντέλων της πολιτικής υποστήριξης. Με την παρακμή της υπηκοότητας που αναγνωρίζονταν και ήταν πιστή στις ελίτ («μαζικοποιημένης» στο βαθμό που προσανατόλιζε τις εκλογικές και πολιτικές της επιλογές από τους δεσμούς της με ομάδες και όχι αυτόνομα) και με την ανάπτυξη μιας ανεξάρτητης («ατομικοποιημένης» που προσανατολίζει τις επιλογές της στη βάση αυτόνομων εκτιμήσεων) πραγματοποιήθηκε ένα είδος μετεξέλιξης όσον αφορά την πολιτική νομι-

μοφροσύνη: από την αδιαμφισβήτητη νομιμοφροσύνη (διάχυτη υποστήριξη) σε μια νομιμοφροσύνη περισσότερο ενήμερη και λιγότερο εξαρτημένη (εξειδικευμένη υποστήριξη). Πράγματι, η νευραλγική πλευρά αυτού του περάσματος αντιπροσωπεύεται από την ύπαρξη μιας ομάδας πολιτών, πολιτικά εκλεπτυσμένης, που όμως δεν κινητοποιείται από κανένα δοσμένο πολιτικό θεσμό, δηλαδή από μια ομάδα που απέδειξε ότι έχει ένα αυτόνομο ενδιαφέρον κινητοποίησης γύρω από ένα σύνολο ειδικών προβληματικών, πολλές από τις οποίες αγνοούνται από τους υπάρχοντες πολιτικούς θεσμούς.

Ίσως είναι χρήσιμο εδώ να επισημάνουμε ότι η μετεξέλιξη των μορφών πολιτικής νομιμοφροσύνης παρήγε ένα αποτέλεσμα κάθε άλλο παρά οριστικό και πως η ίδια η ύπαρξή της δεν εμφανίζεται πάντοτε σαφής. Η αιτία είναι ήδη γνωστή: η ανάπτυξη ενός δυναμικού δραστηριοποίησης σε ατομικό επίπεδο δεν μπορούσε να μην επηρεάζεται αρνητικά από την παρακμή των αντιπροσωπειών (τα κόμματα), που παραδοσιακά οργάνωναν αυτήν την ενεργητικότητα, μεταφράζοντάς την σε πολιτική κινητοποίηση. Έτσι, όχι σε λίγες περιπτώσεις, το ενεργητικό αυτό δυναμικό ερμηνεύτηκε ως «προσωπική διαθεσιμότητα», διαπιστώσιμη μέσα από την ανάπτυξη του επιπέδου του «πολιτικού διαλόγου», ή του «πολιτικού ενδιαφέροντος», που παρ' όλα αυτά δεν κατόρθωνε να εντοπίσει ένα δικό του θεσμικό κανάλι για να γίνει ορατό.

Ας ξαναγυρίσουμε τώρα στον Key και τις βασικές του ερευνητικές υποδείξεις: πρώτον, πως ένας σημαντικός αριθμός πολιτών (αμερικανών) αναγνωρίζεται σε ένα βασικό θέμα (ή προβληματική) και έτσι ψηφίζει στην βάση μιας συγκεκριμένης πολιτικής, σχετικής μ' αυτήν την προβληματική και δεύτερον, πως σε μια δημοκρατία (σε κάθε δημοκρατία) ένας καθοριστικός ρόλος διαδραματίζεται από εκείνη τη μερίδα υπηκοότητας που ορίζεται ως ενδιαφερόμενα ακροατήρια. Τώρα, ας εξετάσουμε αυτές τις υποδείξεις σε σχέση με τους μετασχηματισμούς της υπηκοότητας που εκθέσαμε προηγουμένως. Οι εμπειρικές έρευνες έφεραν στο φως την ύπαρξη πολιτικών τάσεων που βρίσκονται σε μοναδική συμφωνία με αυτές τις υποδείξεις. Μια αυξανόμενη μερίδα πολιτών αναγνωρίζεται σε μια πολιτική προβληματική καταλήγοντας έτσι να συνιστά το «ενδιαφερόμενο κοινό» της. Φυσικά ανάμεσα σ' αυτές τις εμπειρικές έρευνες και την εργασία του Key υφίσταται μια ουσιαστική διαφορά: όταν ο αμερικανός πολιτειολόγος αναφέρονταν στο «ενδιαφερόμενο κοινό» εννοούσε ένα γενικό μέρος του πληθυσμού που ενδιαφέρονταν γενικά για την πολιτική. Όχι λιγότερο, αυτό που εδώ μας ενδιαφέρει, είναι ότι

για τον Key η ύπαρξη «ενδιαφερόμενου κοινού» θεωρούνταν ως η αναγκαία συνθήκη για να καταστεί περισσότερο αρθρωμένη και λιγότερο καθετοποιημένη η σχέση ανάμεσα σε ελίτ και μάζες, έτσι ώστε να εισαχθεί σ' αυτήν τη σχέση, πέρα από την επιρροή των πρώτων στις δεύτερες, η δυνατότητα ελέγχου υπό θετική έννοια των δεύτερων επί των πρώτων.

Τώρα, ένα μεγάλης σημασίας αποτέλεσμα που προβάλλει από τις έρευνες αυτές είναι πως στις αναπτυγμένες δημοκρατίες δεν υφίσταται (και, πιθανά, δεν μπορεί να υφίσταται) ένα γενικό «ενδιαφερόμενο κοινό», αλλά ένα πλήθος εξειδικευμένων (δηλαδή *συνδεδεμένων με εξειδικευμένες προβληματικές*) «δημόσιων ακροατηρίων». Γιατί, πιθανά, δεν μπορεί να υπάρξει ένα γενικώς εννοούμενο «ενδιαφερόμενο κοινό»; Κατά πρώτο λόγο, εξ αιτίας μιας θεώρησης του κόστους της απασχόλησης με την πολιτική: το πολιτικό ενδιαφέρον απαιτεί χρόνο, ενημέρωση και γνώσεις, δηλαδή απαιτεί την χρησιμοποίηση αποθεμάτων που οι πολίτες δεν μπορούν να διαθέτουν «άφθονα». Η σύνδεση του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος με μια προβληματική (ή με ένα περιορισμένο αριθμό προβληματικών) συνιστά έναν τρόπο επανισορρόπησης εξόδων και κερδών του ενδιαφέροντος, και έτσι καθίσταται πιο επωφελής η χρήση αυτών των αποθεμάτων. Κατά δεύτερο λόγο, εξ αιτίας μιας θεώρησης των αποτελεσμάτων της γνωστικής κινητοποίησης επί της πολιτικής κουλτούρας: η γνωστική κινητοποίηση, πράγματι, με τις ατομικιστικές της συνεπαγωγές, δείχνει να τροφοδότησε τις υποψίες προς τις μεγάλες πολιτικές ομαδοποιήσεις, που δεν ελέγχονται άμεσα από αυτούς που τις συγκροτούν. Έτσι, ο σχηματισμός μιας πληθώρας δημόσιων θεματικών (*issue publics*) παρουσιάζεται ως απάντηση στην πολυπλοκότητα της σύγχρονης πολιτικής από τη μεριά μιας κινητοποιημένης γνωστικά υπηκοότητας.

Η μορφή των πολιτικών πεποιθήσεων πρέπει λοιπόν να συγκρίνεται με τις ιδιαίτερες προβληματικές σε σχέση με τις οποίες ο πολίτης «αναγνωρίζεται» κατά κύριο λόγο. Με άλλους όρους, κάθε πολίτης, όπως λέει ο Flanagan (1982), επικεντρώνεται σε μια συγκεκριμένη θεματική (*issue*), και όχι σε άλλες: δηλαδή, σύμφωνα με την ορολογία του Sartori, είναι νόμιμη η διαπίστωση πως σε σχέση με συγκεκριμένα προβλήματα μπορούν να καταγραφούν (και καταγράφονται) εμπειρίες «στερεών πεποιθήσεων» ανάμεσα σε ομάδες πολιτών που δεν ανήκουν στην πολιτική ελίτ. Φυσικά, είναι εξ ίσου πιθανόν ο ελιτιστής θεωρητικός να μην συμφωνήσει με το παραπάνω, δεδομένου ότι μια προ-αναλυτική προϋπόθεση της ανάλυσής του (που θα ήταν καλύτερο να την

ορίσουμε ως «προκατάληψη») τον οδηγεί να υποστηρίζει, ότι ο ενεργός πολιτικά πολίτης που δεν ανήκει στην ελίτ «... δεν βλέπει, δεν θέλει να βλέπει, τα υπέρ και τα κατά: βλέπει μόνο ασπρόμαυρα, με όλα τα καλά από την μια μεριά και με όλα τα άσχημα από την άλλη. Στην πολιτική, ο υψηλά «προσηλωμένος» είναι λοιπόν –εννιά στις δέκα– ο δογματικός, ο σεχταριστής, ο φανατικός» (Sartori 1987a: 198).

Δεν είναι αυτός ο κατάλληλος χώρος για να σχολιάσουμε μια τέτοια «προκατάληψη», που εξ άλλου έχει ήδη κριτικά σχολιασθεί (Barber 1984): εντοπίζοντας, ανάμεσα στ' άλλα, τη σχέση που, ιστορικά, οικοδομήθηκε ανάμεσα στο βαθμό του (θεσμικού) ανοίγματος ενός πολιτικού συστήματος και το ποσοστό ιδεολογικοποίησης (υιοθετώντας το *confinium* ιδεολογία-πραγματοσμός) των πολιτών που δεν ανήκουν στις ελίτ. Η γνωστική κινητοποίηση αποδιάρθρωσε ακριβώς αυτήν την σχέση: αφ' ενός, καθιστώντας εμφανή την ανελαστικότητα (δηλαδή τον χαμηλό βαθμό «θεσμικού ανοίγματος») του πολιτικού συστήματος (στο σύνολο των αναπτυγμένων δημοκρατιών) και, αφ' ετέρου, δείχνοντας την υφιστάμενη αντίστροφη σχέση ανάμεσα σε ιδεολογικοποίηση και «γνώση».

Φυσικά, δεν πρόκειται να υποστηρίξουμε (κανείς δεν θα το υποστήριζε) πως υφίσταται ένας αναπόφευκτος δεσμός ανάμεσα σε πολιτισμική ανάπτυξη (*acculturazione*) και πραγματισμό: - εξ άλλου, διαπιστώθηκαν (και, πιθανά, θα συνεχίσουν να διαπιστώνονται) αρκετές περιπτώσεις καλλιεργημένου κοινού που όμως είναι ιδεολογικό, έτσι όπως, αντίθετα, καταγράφονται περιπτώσεις μη καλλιεργημένου κοινού που είναι ρεαλιστικό. Όχι λιγότερο, στην δεδομένη εμπειρία των δυτικών δημοκρατιών, η ανάπτυξη της γνωστικής κινητοποίησης, οδήγησε στο σχηματισμό μιας υπηκοότητας ενδιαφερόμενης να αναζητήσει, στη βάση εξειδικευμένων προβληματικών που κάθε φορά την απασχολούν, τις λύσεις που παρουσιάζονται ως οι πλέον ενδεδειγμένες (τεχνικά, ή καλύτερα με όρους *policy*), προβάλλοντας σε πολλές περιπτώσεις μια ανοικτή γνωστική συμπεριφορά που όμως είναι ισχυρά συναισθηματική. Αν και δεν πρέπει, φυσικά, να αποσιωπούνται εκείνες οι εμπειρίες (που εμφανίζονται, ούτως ή άλλως, μέχρι σήμερα, ως μειοψηφικές) ομάδων πολιτών γνωστικά κινητοποιημένων, που ενδιαφέρονται για εξειδικευμένες θεματικές και παρ' όλα αυτά διαπερνώνται από ολιστικές λογικές. Ωστόσο, η «μορφή των πεποιθήσεων» πρέπει να εξερευνηθεί εμπειρικά για κάθε εξειδικευμένη θεματική (*issue public*), στο βαθμό που τα «πραγματιστικά» αποτελέσματα της γνωστικής κινητοποίησης θα μπο-

ρούσαν να αποδειχθούν διαφορετικής έντασης για το κάθε ένα από αυτά.

Εν συντομία, οι θεματικές (*issues*) αποτελούν το κρίσιμο σημείο της σύγχρονης δημοκρατικής υπηκοότητας: προς αυτές οι πολίτες στρέφουν την προσοχή τους, γύρω από αυτές κινητοποιούνται και οργανώνονται. Τα πολιτικά αποθέματα που διαθέτει ένας σημαντικός αριθμός πολιτών οδηγούν στην ανάπτυξη των κινητοποιήσεων από τα «κάτω» και «ad hoc» (για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του Inglehart) που επικαθόρισαν το πρόσφατο πολιτικό σενάριο των αναπτυγμένων δημοκρατιών (από τις κινητοποιήσεις για τα δικαιώματα των μεταναστών· από τις κινητοποιήσεις για την «υπεράσπιση της ζωής»³ μέχρι τις κινητοποιήσεις για την ποινικοποίηση της χρήσης ναρκωτικών ουσιών). Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης, πως οι θεματικές (*issues*) έγιναν επίσης το μήλο της έριδος του εκλογικού ανταγωνισμού, από τη στιγμή που οι στρατηγοί της επικοινωνίας κατανόησαν, ότι οι πολίτες επεξεργάζονται τις επιλογές τους (πέρα από την εικόνα των υποψηφίων: ένα ζήτημα που εδώ δεν μας ενδιαφέρει) με γνώμονα την εγγύτητα ενός κόμματος (ή ενός υποψηφίου) στις θεματικές και πολιτικές προτιμήσεις τους (*issue and policy preferences*).

Τα ίδια τα κόμματα τείνουν όλο και περισσότερο να ταυτίζονται με ένα συγκεκριμένο πρόβλημα, ή με ένα περιορισμένο αριθμό προβλημάτων, ακριβώς για να διευκολύνουν την πρόσβασή τους στους πολίτες (φτάνει να σκεφτούμε, στην Ιταλία, την περίπτωση του σοσιαλιστικού κόμματος και την καμπάνια του για την ποινικοποίηση της χρήσης ναρκωτικών ουσιών). Η ταύτιση του εκλογέα με ένα πρόβλημα, πέρα από το ότι αντιπροσωπεύει ένα πρόσφορο μέσο εξομάλυνσης ενός κομματικού ανταγωνισμού, που γίνονταν όλο και λιγότερο σαφής σε επίπεδο προγραμματικών διαφοροποιήσεων, έθεσε (και μοιραία θα θέσει) τις βάσεις για μια διαφορετική σχέση ανάμεσα στα κόμματα και τους εκλογείς: τόσο γιατί οι εκλογείς θέτουν όχι εύκολα χειραγωγήσιμες από τα κόμματα απαιτήσεις, όσο και γιατί τα κόμματα κρίνονται στη βάση των απαντήσεων που δίνουν πάνω σε συγκεκριμένα προβλήματα. Έτσι, οι εκλογές (αν οργανωθούν σ' ένα κατάλληλα τακτοποιημένο θεσμικό πλαίσιο) θα μπορούσαν να αποτελέσουν το χώρο που θα είχε ως αποστολή όχι μόνο να επιλέξει ανάμεσα σε «ηγετικές ομάδες», αλλά επίσης και ανάμεσα σε συναγωνιζόμενα προγράμματα που επικεντρώνονται πάνω σε προβλήματα (*issue programs*).

Γενικότερα, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι οι πεπειθήσεις που

σχηματίζονται γύρω από διάφορες και εξειδικευμένες προβληματικές επιτρέπουν τη σύνδεση του γενικού προσανατολισμού των αξιών των πολιτών με τις καθημερινές τους αναζητήσεις. Η θέση που παίρνει ο πολίτης για μια συγκεκριμένη προβληματική καθορίζεται από τις αξίες του, όπως επίσης και από δεδομένους πολιτικούς παράγοντες. Οι διαστάσεις μιας δημόσιας θεματικής (*issue public*), συνεπώς, αντανakλούν τη σπουδαιότητα αυτής της προβληματικής στην ιεραρχία αξιών των πολιτών, όπως επίσης και την βαρύτητα που αυτή αποκτά για λόγους αυστηρά πολιτικούς (και κομματικούς). Γι' αυτό το λόγο, η φύση των πεπειθήσεων που μια συγκεκριμένη προβληματική αποκαλύπτει επηρεάζεται, επίσης, από το βαθμό της πολιτικής-κομματικής πόλωσης που καταγράφεται γύρω απ' αυτήν την προβληματική. Έτσι, οι πεπειθήσεις των πολιτών σε σχέση με μια δεδομένη προβληματική μπορούν ν' αλλάξουν στο χρόνο, όσον αφορά την ιδεολογική τους ένταση.

Η προοδευτική επικράτηση μιας «πολιτικής θεματικών» (*politica di issues*) και η προοδευτική παρακμή μιας «πολιτικής των κομμάτων» θέτει σε διαφορετικές βάσεις, από ότι στο παρελθόν, τις κινητοποιήσεις των πολιτών, τόσο σε επίπεδο χαρακτηριστικών όσο και σε επίπεδο μεθοδεύσεων. Όσον αφορά τα πρώτα, αρχίζουν να εμφανίζονται χαρακτηριστικά ασυνέχειας και επικάλυψης. Επίσης, οι κινητοποιήσεις για προβληματικές δεν απαιτούν οργανωτική σταθερότητα των φορέων που τις παρακινούν, μπορεί να ευνοούνται από το συνδυασμό προβληματικών που επικαλύπτονται (περιβάλλον και πυρηνικά), επίσης μπορούν να παρακινούν την ευρύτερη ενεργοποίηση πολιτών που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες πέρα από διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις. Τέλος οι κινητοποιήσεις για προβληματικές συγκροτούνται από πολίτες «που σκέφτονται με τον ίδιο τρόπο» για κάθε μια απ' αυτές, δίχως να εμπλέκονται σε προβλήματα σχετικά με την σύσταση της πολιτικής ταυτότητας ή να προϋποθέτουν μακροχρόνια σταθερές οργανωτικές εντάξεις.

Όσον αφορά τις μεθόδους κινητοποίησης (ιδιαίτερα για προβληματικές που τα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα αγνοούν), αυτές αποκτούν μη συμβατικά χαρακτηριστικά (σύμφωνα πάντοτε με την ευρωπαϊκή παράδοση): από την θορυβώδη και μη βίαιη διαμαρτυρία έως την πιο σιωπηλή κοινοτική και συνεργατική δραστηριότητα. Γενικότερα, οι μέθοδοι κινητοποίησης που ακολουθούνται από τους μη-αναγνωρισμένους πολίτες αποδείχθηκαν συγγενείς με τις ανάγκες της δράσης σε μη δομημένες περιοχές του πολιτικού συστήματος (ή τουλάχιστον, σ' εκείνους τους χώ-

ρους όπου οι δεσμοί των κομμάτων παρουσιάζονται λιγότερο ισχυροί) και συγχρόνως (εφ' όσον η κινητοποίηση αποσκοπεί να επιτύχει συγκεκριμένους και περιορισμένους σκοπούς) αποδείχθηκαν συγγενείς με τις ανάγκες παροδικότητας της ίδιας της κινητοποίησης.

Φτάσαμε, έτσι, στη μοναδική εμπειρία καταγραφής της επανεκτίμησης, εκ μέρους των ενεργών πολιτών, μορφών πολιτικής δράσης που ήσαν ιστορικά παραδοσιακές των ολιγότερο προνομιούχων στρωμάτων και τάξεων της γηραιάς ηπείρου (που εγκαταλείφθηκαν κατά την διάρκεια της πολιτικής τους χειραφέτησης). Πράγματι, η διαμαρτυρία, όπως ακριβώς –για άλλους λόγους– η κοινοτική και συνεργατική δράση, αντιπροσώπευαν την στρατηγική δράση των ομάδων που στερούνταν άλλων σοβαρών εφοδίων (όπως το χρήμα ή η οργάνωση), και που γι' αυτό εύκολα εξουδετερώνονταν (στην περίπτωση διαμαρτυρίας), περιορίζονταν (στην περίπτωση κοινοτικής δράσης), ελέγχονταν (στην περίπτωση συνεργατικής δράσης) από τις ελίτ και την εξουσία. Καθόλου τυχαία, οι επιστημονικές και ιστορικές μελέτες εντόπισαν, στη βάση της έκρηξης ή της επικράτησης, την ύπαρξη αμυντικών συμπεριφορών: τελικά, στο βάθος αυτών των στρατηγικών βρίσκονταν πάντοτε ένα είδος «αισθήματος» αποστέρησης ή φόβου» που οδηγούσε στην έκρηξη του θυμού ή στην οργάνωση των σχέσεων αλληλεγγύης. Σήμερα, παραδόξως, η διαμαρτυρία, όπως και η κοινοτική και συνεργατική δράση, κατέστησαν οι στρατηγικές δράσης πολιτών κάθε άλλο παρά «αποστερημένων» από εφόδια ή «φοβισμένων» από την αλλαγή, στρατηγικές που αποσκοπούν, σε ορισμένες περιπτώσεις, στην επιδίωξη δεδομένων πολιτικών (policy) στόχων, και γενικότερα, στην παρακίνηση πολιτικών σχέσεων που δεν διευθύνονται από τις ελίτ.

Συμπέρασμα: δημοκρατία και θεσμική ανανέωση

Η συνύπαρξη μιας πολιτικής διευθυνόμενης από τις ελίτ και μιας πολιτικής που έχει σαν στόχο να διευθύνει τις ελίτ απαιτεί την κατασκευή ενός θεσμικού πλαισίου που να είναι σε θέση να ισορροπεί και να χρησιμοποιεί και τις δύο, έτσι ώστε να αναζωογονηθεί η αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Και όμως, αυτό το θεσμικό περιβάλλον δεν φαίνεται να αναδύεται από τους μετασχηματισμούς που συζητήσαμε. Και όχι μόνο, υπάρχουν απόψεις (και

επιστημονικές) και συμφέροντα (και πολιτικά) που υποστηρίζουν σύμφωνα με την ελιτιστική τους έμπνευση, πως το πρόβλημα δεν έγκειται τόσο στην προσαρμογή των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε σχέση με μια πιο απαιτητική υπηκοότητα, αλλά στην μείωση των αναγκών της έτσι ώστε να καταστούν περισσότερο κυβερνήσιμοι οι υπάρχοντες θεσμοί. Εν τέλει, απόψεις και συμφέροντα που συνεχίζουν να ξαναθέτουν το θέμα της ακυβερνησίας της δημοκρατίας υπό την έννοια της υπερφόρτωσης αιτημάτων που απευθύνονται προς την πολιτική εξουσία και υπό τη μορφή μιας πλεονάζουσας παρουσίας των πολιτών στη γενικότερη κυβερνητική διαδικασία.

Στην πραγματικότητα, πέρα από αυτές τις τοποθετήσεις, οι δημοκρατίες δεν θα μπορέσουν να μην προσαρμοστούν σε μια μετασχηματισμένη υπηκοότητα, επίσης γιατί, σε τελευταία ανάλυση, η δημοκρατία έγινε για τους πολίτες, και όχι το αντίστροφο. Έτσι, λοιπόν, το πρόβλημα της θεσμικής ανανέωσης δύσκολα θα παραμεριστεί, ακριβώς για να ευνοήσει τη σύσταση μιας πολιτικής τάξης περισσότερο σε συμφωνία με τους πολίτες που το αποτελούν (Pasquino 1989). Ένα πρόβλημα που δεν διαφεύγει της προσοχής ενός φιλελεύθερου μελετητή όπως είναι ο Dahrendorf (1988: 225), που ακριβώς απευθυνόμενος σ' εκείνους που μοιράζονται τα πολιτικά πιστεύω του, θυμίζει πως «μια από τις βασικές υποχρεώσεις των φιλελεύθερων του τέλους του ΧΧ αιώνα έγκειται στην δημιουργία θεσμών που να αποδίδουν στην ελευθερία τη σημασία της. Όχι τυχαίοι θεσμοί, αλλά εκείνοι που η σημασία τους εξυπακούεται, ή τουλάχιστον που μπορεί να εξυπακούεται». Συνακόλουθα, προσθέτει ο γερμανός θεωρητικός (Ibidem: 226), «δεν πρέπει να ξεχνούμε πως η κατασκευή θεσμών είναι μια ευγενής ανθρώπινη δραστηριότητα». Και είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε πως η σημασία ενός θεσμικού πλαισίου έγκειται ακριβώς στην ικανότητά του να προωθεί και να εγγυάται την ελευθερία των πολιτών, δηλαδή να υποβοηθεί την παρουσία τους στην πολιτική ζωή και να επιτρέπει αυτή η παρουσία να ασκείται με την συνειδητοποίηση που διαθέτουν.

Συμπερασματικά, το πρόβλημα της θεσμικής ανανέωσης δεν μπορεί να συγχέεται με την αντικατάσταση του μοντέλου της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μ' εκείνο μιας απίθανης συμμετοχικής δημοκρατίας: μάλλον, αυτό το πρόβλημα παραπέμπει σε μια μεταρρυθμιστική δράση, ικανή να καταστήσει πιο ευέλικτους τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, περισσότερο επιδεικτικούς στην αλλαγή και ταυτόχρονα, πιο ικανούς να προσφέρουν (στη μεταρρυθμιστική δράση) προσανατολισμούς

διακυβέρνησης ξεκάθαρους και υπεύθυνους. Σίγουρα αυτή η θεσμική προσαρμογή θα είναι επώδυνη: το ότι θα προέλθει «σταδιακά», ξεκινώντας από τους χώρους εκείνους (ας σκεφτούμε τα κόμματα) που είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στην κριτική της υπηκοότητας, είναι άλλο τόσο προβλέψιμο. Αυτό που δεν είναι προβλέψιμο είναι κατά πόσο το παραγόμενο αποτέλεσμα θα βρίσκεται σε ισορροπία και σε συνάφεια με τις αρχικές επιδιώξεις. Αλλά εδώ επεμβαίνει η πολιτική, δηλαδή οι παραδοσιακοί και οι μη παραδοσιακοί δρώντες, με την πολιτική κουλτούρα και την ικανότητα πρόβλεψης που διαθέτουν. Ίσως θα είμασταν όλοι πιο ήσυχοι αν γνωρίζαμε πως κάθε ένας απ' αυτούς, κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της ανανέωσης, θα προσπαθεί να μην απομακρύνεται αρκετά από το ρητό (Dahrendorf 1988: 218): «Όχι αυτός που μετακινεί τα όρη, αλλά εκείνος που κάνει τις πέτρες να κυλούν, αλλάζει τον κόσμο».

Απόδοση στα ελληνικά: Ν. Σερντεδάκης-Ν. Δρακάκης

Σημειώσεις

1. Ως «ενδιαφερόμενο κοινό» αποδώσαμε τον ιταλικό όρο «pubblico attento» που είναι ακριβής μετάφραση του αγγλικού «attentive public». Ο όρος «pubblico», στον πληθυντικό «pubblici», αποδίδεται εδώ με τον όρο ακροατήρια (σ.τ.μ.).
2. Ως «καμμένη γη» αποδώσαμε τον ιδιωματοισμό «aria fritta» που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας (σ.τ.μ.).
3. Πρόκειται για κίνημα νέων καθολικών στην Ιταλία που μάχονται ενάντια στις αμβλώσεις. (σ.τ.μ.)

Βιβλιογραφία

- Barber B.J., 1984, *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, University of California Press.
- Dahrendorf R., 1988 (1987), *Per un nuovo liberalismo*, trad. it., Bari, Laterza.
- Dalton R., 1988, *Citizen Politics in Western Democracies. Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany Societies and France*, Chatham, N.J., Chatham House.
- Diotallevi L., 1989, *Associazioni ed evoluzione della forma delle credenze politiche*, in «Quaderni di azione sociale».
- Di Palma G., 1970, *Apathy and Participation: Mass Politics in Western Societies*, New York, Free Press.
- Easton D., 1975, *A Reassessment of the Concept of Political Support*, in «British

- Journal of Political Science», 5, n.4 (pp. 435-457).
- Fabbrini S., 1989, *Cambiamenti politico e qualità della rappresentanza democratica*, in «Ricerca», V. n. 6-8 (pp. 42-53)
- Fabbrini S., 1988, *Politica e mutamenti sociali. Alternative a confronto sullo stato sociale*, Bologna, Il Mulino.
- Flanagan S.C., 1982, *Changing Values in Advanced Industrial Societies*, in «Comparative Political Studies», 14, n. 4 (pp. 403-444).
- Inglehart R., 1988, *La nuova partecipazione nelle società post-industriali*, in «Rivista italiana di scienza politica», XVIII, n. 3 (pp.404-445).
- Inglehart R., 1983 (1977), *La rivoluzione silenziosa*, trad.it., Minano Rizzoli.
- Inglehart R., 1979, *Value Priorities and Socioeconomic Change*, in S. Barnes e M. Kaase (a cura di), *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies*, Beverly Hills, Calif. Sage.
- Inglehart R., 1976, *Value Priorities, Life Satisfaction and Political Dissatisfaction*, in «Comparative Studies in Sociology», v. 1 (pp. 173-202).
- Inglehart R., e Klingeman H.D., 1976, *Party Identification, Ideological Preference and Left-Right Dimension Among Western Publics*, in I. Budge et al. (a cura di), *Party Identification and Beyond*, New York, Wiley.
- Key V.O., Jr., 1961, *Public Opinion and American Democracy*, New York, A.A. Knop.
- Key V.O., Jr., 1966, *The Responsible Electorate*, Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Key V.O., Jr., 1961, *Public Opinion and American Democracy*, New York, A.A. Knopf.
- Pasquino G., 1989, *Slide a potenzialità della democrazia*, in «il Mulino», XXXVIII, n. 325 (pp. 733-751).
- Saraceno C., 1986, *La struttura di genere della cittadinanza*, in «Democrazia e diritto», XXVIII, n. 1 (pp. 273-295).
- Sartori G., 1987b, *Opinione pubblica*, in Id., *Elementi di teoria politica*, Bologna, Il Mulino.
- Simon H.S., 1984 (1983), *La ragione nelle vicende umane*, trad it., Bologna, Il Mulino.
- Tarrow S., 1989, *Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy 1965-1975*, Oxford, Clarendon Press.

